

EVOLUCIÓ DE LA XARXA VIÀRIA ROMANA AL CAMP D'ELX I UNS APUNTS SOBRE LA *MANSIO AD LEONES*

Roberto LORENZO DE SAN ROMÁN
Llicenciat en Història

*A la memòria de Mariano Juan i Durà, el tio Mariano,
el qual, després de passar bona part de la vida als camins,
fou mort en un que hi ha proper a sa casa.*

L'articulació interna d'un territori no pot entendre's sense la xarxa viària que, no sols envolta i cohesiona sinó que, principalment, comunica els centres de població entre si i amb les zones bàsiques d'aprofitament de recursos. Els camins creats per l'ésser humà mantenen una molt llarga pervivència en el temps, que sobreviu els viatgers generació rere generació. És per això que antigues rutes de comunicació preromanes es convertiren en les generalment pavimentades romanes, i en perdurà l'ús al llarg dels segles d'estructura estatal romana, però també dels posteriors, si bé amb un progressiu deteriorament que abraça els últims segles romans i els primers medievals —i que en ocasions comportà la desaparició de la via per la mateixa evolució de l'aprofitament humà del territori.

No obstant això, en molts casos els camins perviuen al llarg dels segles i arriben fins a l'actualitat. Són vies antigues que es mantenen com a camins o drecceres rurals, però també com a autovies o carreteres asfaltades de primer ordre, conservades quan les circumstàncies han mantingut l'interés i la necessitat de la gent per uns mateixos recursos, o quan ens trobem davant de poblacions hereves de l'antigor.¹ Les fonts de què disposem per a l'estudi d'aquestes xarxes viàries antigues inclouen els textos dels historiadors clàssics i els itineraris antics, així com els mil·liaris i d'altres documents epigràfics —tant pel que fa al text com per la seua ubicació—, però també l'estudi arqueològic del territori pel qual van discórrer les antigues xarxes viàries, així com també de les restes materials associades.

¹ No obstant això, i seguint Antonio BELTRÁN (1990), cal diferenciar entre camí d'època romana i via romana pròpiament dita, i tenir també ben present que no tot camí antic o tradicional necessàriament ha de ser una via de comunicació d'època romana, per més que de vegades siga conegut com a «camí dels romans» o tinga una identificació popular tan antiga.

226-227), ja amb influències musulmanes en l'*Anonymi Ravennatis Cosmographia*⁴ —l'obra que va tancar la cadena dels geògrafs antics, en paraules de Miguel Cortés (1836, 377)— i en la seua successora, la *Guidonis Geographica Cosmographia*. Aquestes fonts «geogràfiques» ens informen de les xarxes viàries romanes, però també dels canvis i modificacions que es van produir en l'antiguitat tardana en les rodalies d'Illici, tal com veiem en el següent quadre comparatiu de les *mansiones* existents entre *Valentia* i *Carthago Nova* proporcionades per les tres fonts (CORTÉS: 1836; CUNTZ: 1929; SCHNETZ: 1940; ROLDÁN: 1975; MOROTE: 1979; LLOBREGAT: 1983; ARIAS: 1987; SILLIÈRES: 1990), que presente dins l'objectiu de compendiar les fonts existents per a aquest període i jaciment, incloent-hi la meua interpretació de *Celeris*:

ITINERARIUM PROVINCIAIARUM ANTONINI (s. III)	ANONYMI RAVENNATIS COSMOGRAPHIA (s. VIII)		GUIDONIS GEOGRAPHICA COSMOGRAPHIA (s. XII)
	Lib. IV. cap.42	Lib. V. cap.3-4	
VALENTIA XX SUCRONEM	VALENTIA	VALENTIA	VALENTIA
XXII	PORTUM SUCRUNE	SUCRONE	SUCRONE
AD STATUAS VIII	Asterum	DIO	DINIUM
AD TURRES XXIII	SETAVUM	Alternum SETABI	Alterum SETABI
AD ELLO XXIII	TURRES	TURRES	TURRES
ASPIS XXIII	ELOE	EDELLE	EDELLE
ILICI	Celeret DIONIO LUCENTES LEONES ALLON HILICE	Celeri	Celeris
XXVII THIAR		LUCENTES AD LEONES ILICE	AD LENNES ILICE
XXV KARTHAGINE SPARTARIA	CARTAGO PARTARIA	CARTAGO SPARTARIA	CARTAGO PARTARIA

L'*Itinerarium Provinciarum Antonini*, una obra sorgida de la iniciativa privada d'un particular o més,⁵ enumera 34 camins per a *Hispania* tal com els marcaven els romans, és a dir, anunciant-ne el començament en una ciutat i el final del camí en una altra, cada *mansio* o alberg on s'efectuaven les parades, així com els milers de passos que hi havia entremig i la suma total del viatge. Ens interessa especialment el segon camí o *Iter de Italia in Hispanias, ab Arelato Narbone, inde Tarracone, inde Carthagine Spartaria, inde*

⁴ Interessant raonament d'Enric LLOBREGAT (1983), el qual relaciona la utilització del terme *Aurariola* pel monjo de *Ravenna* —fins i tot amb la creació d'una *provincia Aurariola* que s'ha volgut veure com de tradició i origen visigot— amb la datació al segle VIII de la seua *Cosmographia*, mitjançant la identificació de la *provincia Aurariola* amb la islàmica Cora de Tudmîr, que ens donaria la prova fefaent d'una utilització a *Ravenna* de fonts islàmiques de caràcter geogràfic, òbviament del segle VIII, posteriors a la pròpia creació de la Cora de Tudmîr, un procés ben estudiat per Sonia GUTIÉRREZ LLORET (1996).

⁵ «Non ab uno sed a compluribus neque eodem tempore opus, quale nunc habemus, confectum esse patet ex diversa eius partium forma et indole (Por la diversa forma e indole de sus partes, la obra, tal como hoy la tenemos, no parece de uno sino de varios autores, ni de una misma época). Esto opinaban del Itinerario de Antonino G. Parthey y M. Pinder, que lo editaron en 1848. La diversidad de manos que han intervenido explica, quizá, que la obra carezca de un sistema uniforme de "signos convencionales"», recull Gonzalo ARIAS (1987, 107). Sobre les característiques generals del document *vid.* José M. ROLDÁN (1975).

Castulone.⁶ D'altra banda, l'*Anonymi Ravennatis Cosmographia* en el seu «Liber IV» mostra una versió de l'anterior *Itinerarium Antonini*, amb variants, mentre que en el «Liber V» fa un periple de la Mediterrània des dels Pirineus fins a l'estret de Gibraltar, on introdueix noves variants.

Enfront de l'avantatge de l'*Itinerarium Provinciarum Antonini*, que indica una distància precisa en milers de passos (mp)⁷ entre cadascuna de les *mansiones*, les altres fonts es limiten a una senzilla enumeració que, de vegades, comet greus errades a l'hora d'ordenar-les, com es pot comprovar en el quadre comparatiu, fins i tot amb la repetició de *Saguntum* a l'*Anonymi Ravennatis Cosmographia IV*. No obstant això, les fonts tardanes proporcionen una variant al recorregut baix imperial del segle III que inclou noves *mansiones*, especialment en zones pròximes a *Ilici*, com ara *Lucentes* o *Ad Leones*. La versió de la *Guidonis Geographica Cosmographia* és més deutora de l'*Anonymi Ravennatis Cosmographia V*, malgrat que beu de les dues versions i de l'*Itinerarium Antonini*, mentre que la grafia dels topònims se'ns mostra més incorrecta en l'*Anonymi Ravennatis Cosmographia IV*, amb algunes notables variacions i errades (LLOBREGAT: 1983, 229).

D'altra banda, hem de tenir en compte que la llunyania cronològica perceptible entre les diferents fonts, bàsicament les dues primeres, probablement transmet una informació aplicable a moments ben diferents, com són els segles III i VIII, malgrat la lògica dependència de la més tardana respecte de l'*Itinerarium Provinciarum Antonini*.⁸ En aquest treball intentaré explicar aquestes variacions diacròniques mitjançant l'última informació arqueològica disponible i les diferents revisions documentals que s'han efectuat els últims anys en referència als segles que ací ens interessin, del V al VIII.

No obstant això, abans de continuar cal fer l'aclariment que *via Heraklea* i *via Augusta* fan referència a dues realitats ben diferents, tot i correspondre al mateix camí al llarg de bona part del seu recorregut.⁹ És així que la més antiga *via Heraklea* era utilitzada ja pel comerç en època ibèrica des de la costa nord-est peninsular, mitjançant els contraforts occidentals de Serra Morena per a arribar a *Castulo*, en la *Baetica*. En un moment posterior, en època augusta, es va donar força a una variant que des de *Valentia* arribava directa a *Carthago Nova*—que seria capital provincial des de l'any 297 amb l'emperador *Dioclecianus*—, desviant-se de la *via Heraklea* original cap al sud-est després de la *mansio Ad Turres*, seguint el Vinalopó cap a *Ilici*, i així queda reflectida per l'*Itinerarium Antonini* com la més important de les dues variants en el segle III.

A continuació presentaré una obligada descripció del recorregut de la *via Augusta*, però em centraré només en la distància compresa entre *Valentia* i *Carthago Spartaria*, les dues ciutats més importants en època

⁶ *Camí d'Itàlia a Hispània: Des d'Arlés fins a Narbona, des d'allà a Tarragona, des d'allà a Cartagena i des d'allà a Càstulo*. Aquest camí és el que la historiografia denomina *via Augusta*, amb final a les mines de Càstulo, a Jaén.

⁷ Un mil·ler de passos romans, *millia passuum*, equival aproximadament a 1.481,5 m.

⁸ Tractant una altra problemàtica viària, aquest supòsit *evoluitiu* fou adoptat per Luis A. GARCÍA MORENO (1987, 334).

⁹ Sense ànim de ser exhaustiu, i per a prendre contacte amb el problema, *vid.* l'article de Francisco BROTONS *et al.* (1988, amb una breu anàlisi historiogràfica), o el treball de Ferran ARASA i Vicenç M. ROSSELLÓ (1995, 118, també amb bibliografia).

tardana al nord i al sud de l'Alcúdia (fig. 1).¹⁰ Ho faré conjugant les postures de diferents autors per donar una visió el més completa possible per a l'entorn d'Ilici, que després s'intentarà enriquir amb aportacions antigues i recents sobre d'altres vies secundàries o complementàries a la principal i antiga *via Augusta*, així com analitzant les «noves» *mansiones* i les diferents identificacions proposades.

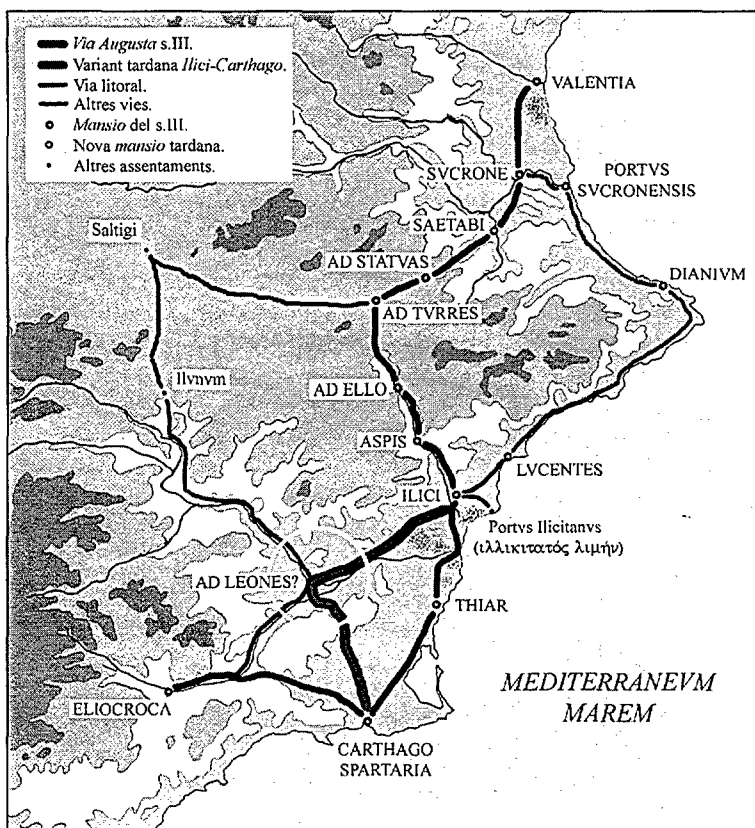

Figura 1. Esquema de les principals vies antigues entre *Valentia* i *Carthago Spartaria*.

2. LA VIA AUGUSTA ENTRE VALENTIA I CARTHAGO NOVA

Així doncs, provinent del nord, i un cop franquejat el Xúquer, la *via Augusta* esdevé difícil, «la Pobla Llarga – Manuel – la Costera, passant o no per Xàtiva, i remuntar el Cànvoles per la Costera o la vall de Montesa (NE-SO) fins a la Font de la Figuera i introduir-se al món orogràfic bètic per a tornar a guanyar la costa per les rescloses de les valls del Vinalopó, fins a Elx» (ARASA, ROSSELLÓ: 1995, 23), una antiga ruta oblidada en la reorganització de carreteres de principis del segle xx. Des d'*Ad Turres* —la Font de la Figuera—, fins a Villena, el camí resulta problemàtic,

¹⁰ Una recent aproximació, de fàcil lectura, a les característiques, tipus, documentació existent i recorregut de les principals vies romanes al País Valencià, la trobem en l'última recopilació i difusió feta per F. ARASA (2003) de les dades de què disposem en l'estat actual de la investigació. Dues publicacions monogràfiques, ja clàssiques, coordinades per Antonino GONZÁLEZ BLANCO (1988 i 1989) també són bàsiques per a l'estudi de les vies del sud-est peninsular, per citar-ne només dos exemples. Per la seua exhaustivitat, destaquen les obres de J. M. ROLDÁN (1975) i Pierre SILLIÈRES (1990), mentre que el *Simposio sobre la red viaria en la Hispania Romana*, publicat per l'Institut Fernando el Catòlic de Saragossa el 1990, és útil per als aspectes generals que envolten les vies antigues.

¹¹ El trajecte entre *Ilici* i *Thiar* és un dels punts més problemàtics del recorregut de la *via Augusta*, i encara no s'ha resolt satisfactòriament la manera com superava el camí els importants aiguamolls de la desembocadura del Segura. Vid. S. GUTIÉRREZ LLORET (1996, 324).

¹² P. SILLIÈRES (1990, 364) indica com apareixen «constituent trois assises superposées sur une largeur d'environ 5 mètres», i amb unes mides de 58 x 88 x 42; 58 x 88 x 37; 58 x 155 x 42. (Eixos carreus, tot i seguir les indicacions de P. SILLIÈRES, no foren trobats en recerca personal amb l'ajuda desinteressada de l'Amadeu MARTÍNEZ OLIVER; potser per estar coberts per una cimentació de formigó posterior). Tanmateix, P. SILLIÈRES considera també probable una reutilització posterior a l'època romana de carreus provinents de l'Alcúdia, però malgrat la problemàtica de la pervivència dels ponts romans i la identificació entre medievals o romans (vid. ABASOLO: 1990, 17; SILLIÈRES: 1990, 241-251), podríem acceptar una certa antiguitat si no per al pont si per al lloc, que reflectiria un camí anterior.

¹³ «atravesándolo con una barca en la zona de la desembocadura donde el río se abre paso por una estrecha gola que a juzgar por los mapas geológicos parece antigua» (LLOBREGAT: 1983, 240).

amb diverses interpretacions (ARASA, ROSSELLÓ: 1995, 114); unes complicacions que afecten tot el traçat posterior fins a arribar a *Ilici*, atés que l'*Itinerarium Antonini* estableix unes distàncies de més de 100 km (72 mp) per a un trajecte de només 75. D'una manera general, doncs, des de Villena es dirigeix cap a Saix i el Monastil (Elda), assentament interpretat com la *mansio Ad Ello* (LLOBREGAT: 1973, 46-51), i continua fent una gran volta a l'oest del Vinalopó cap a la *mansio Aspis* de l'*Itinerarium Antonini*, que s'ha apuntat fóra el castell d'Asp (MOROTE: 1979, 153) o bé el Campet (Novelda) (ARASA, ROSSELLÓ: 1995, 115). Tanmateix, l'última opció publicada (MORATALLA: 2001) assenyala que *Aspis* és probable que calga situar-la a la propera planura del Vinalopó Mitjà caracteritzada per una doble *centuriatio* als seus marges.

Des d'aquesta *mansio Aspis*, que podria tractar-se d'una *mutatio* —parada només per tal de canviar les cavallerisses— atesa la poca distància existent entre el Monastil i l'Alcúdia (SILLIÈRES: 1990, 372), la calçada es dirigeix cap a *Ilici*, mitjançant una petita marrada per tal d'evitar el pas angost del Vinalopó al seu tram final, baixa pel camí de Montfort a Elx, l'anomenat camí de Castella, i després per l'actual camí del pantà (ARASA, ROSSELLÓ: 1995, 115), fins a travessar l'actual ciutat pel carrer Filet de Fora. Arribaria finalment a l'Alcúdia, on conformà un dels eixos de la ben conservada *centuriatio* d'*Ilici* (GOZÁLVEZ: 1974, 101), que podria estendre's per tota la plana del Camp d'Elx, des de les serres fins els aiguamolls (GURT, DE LANUZA, PALET: 1996).

A partir de l'Alcúdia, i davant d'altres opcions,¹¹ pense que la via baixaria des del camí del Borrocat per la carretera de Dolors, potser travessant el Vinalopó per un pont de pedra a 3,5 km al sud de l'Alcúdia, uns 20 m més enllà del pont modern, on hi ha una sèrie de carreus «incontestablement romans d'après leurs dimensions» que podrien correspondre a l'estrep del pont (SILLIÈRES: 1990, 364).¹² Després superaria la serra del Molar travessant-la pràcticament pel mig, i avançaria cap a la gola del Segura atés que la zona d'aiguamolls i el mateix riu van constituir un obstacle massa gran, potser només superable pel lloc al qual es presenten ambdues vores més pròximes.¹³ Per a aquesta interpretació em base no sols en una anàlisi de l'actual entorn geogràfic i de les condicions orogràfiques de la zona, sinó també en testimonis del segle XVIII que així descriuen el camí entre Guardamar i Elx,¹⁴ fent referència a un pont modern de pedra per a travessar el Segura.¹⁵ Es tracta de les *Relacions*

¹⁴ Aquest camí estaria amagat sota la denominació «carretera d'Elx a Dolores», cimentada sobre el preexistent «camí de Guardamar» a la fi del segle XIX (GOZÁLVEZ: 1974, 102).

¹⁵ «Guardamar es una villa situada [...] a dos tiros de fusil del Mar, [...]; pasa lamiendo sus primeros edificios el río Segura, para cuyo tránsito se halla un puente razonable de tres arcos, el que precisamente se ha de pasar para entrar en esta población, como no se venga de la parte del Mediodía» (CASTAÑEDA: 1919, 74-77).

geogràfiques, topogràfiques i històriques que foren compilades per Tomàs López i una sèrie de corresponsals locals per tot l'antic regne de València al llarg del segle XVIII. Publicades, anotades i augmentades per Vicente Castañeda el 1919; en el croquis que acompanyava l'explicació original (Fig. 2) es reflecteix la situació existent al segle XVIII, on no sols poden

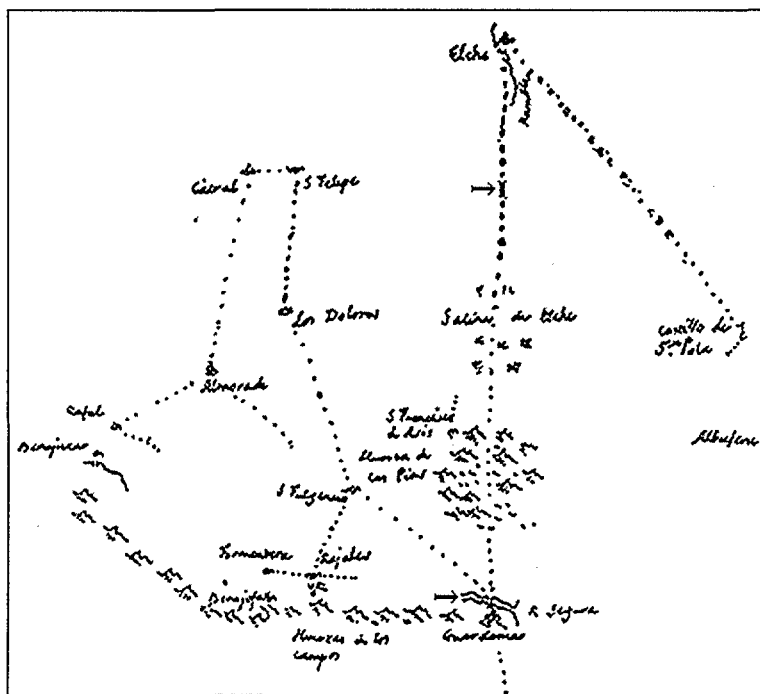

Figura 2. Croquis viari de les rodalies de Guardamar al segle XVIII, amb el camí que arribava a Elx (i a l'Alcúdia).

apreciar-se, si bé molt esquemàticament, el pont de Guardamar (fletxa inferior) i el pas de la Serra del Molar, que quasi es qualifica d'illa,¹⁶ sinó que també s'intueix una mena de pont o gual a la rambla del Vinalopó (fletxa superior), i a una altura que podria ser la corresponent al pont romà defensat per Pierre Sillières.

Travessat el Segura, el camí continuaria al sud, vorejant per l'interior les Salines de la Mata i Torrevella segons es dedueix dels treballs antics de Gratiniano Baches (*Vid.* PÉREZ BALLESTER, BERROCAL: 1988), avançant cap al Pilar de la Foradada, zona a la qual s'han trobat dos mil·liaris, com veurem. La *mansio* de *Thiar*, només mencionada al segle III, queda reduïda a la Finca de Campoamor (SILLIÈRES: 1990, 68; ARASA, ROSSELLÓ: 1995, 117). A partir d'aquest moment (PÉREZ BALLESTER, BERROCAL: 1988), el camí es dirigiria directament a *Carthago Spartaria*, passant pel collet artificial del *Puerto del Soldado* i per *La Loma de la Venta* —on

¹⁶ «para ir de esta Villa (de Guardamar) a la de Elche se cruza un montecillo chato, que dista de ésta dos quartos de legua y tendrá otros de travesía; este montecillo forma como una isla entre el Mar, Saladares de Elche y Huerta de las Pías, fundación del señor Belluga» (CASTAÑEDA: 1919, 78-80).

¹⁷ Als anys seixanta va haver-hi un debat sobre l'existència o no de la via costanera (Vid. ARIAS: 1987, 103-106). E. LLOBREGAT (1983, 227-228, amb bibliografia), féu una crítica ferotge a les visions anteriors, que, enlluernades per la variant costanera proposada pel monjo de *Ravenna*, n'oblidaven la interior, molt més antiga i de major importància. Però en el seu zel per defensar la pervivència en època tardana de l'antiga *via Augusta* per la Font de la Figuera i la conca del Vinalopó, negà l'existència de la via costanera en atenció a la difícil costa alacantina, i suposant que per la costa només devia arribar-se fins a Dènia (LLOBREGAT: 1983, 288-232).

¹⁸ «El progresivo deterioro de la red viaria durante el Bajo Imperio igualó el rango de los caminos y los avatares históricos modificaron la relevancia geopolítica de algunas rutas, lo que explicaría la aparición en el Levante peninsular, junto a la tradicional y estratégica ruta consular del Itinerario, de un vial desconocido y nunca compilado hasta entonces» (BROTOS: 1995, 73).

hi ha restes d'un assentament romà—, les cases de Cueva Fuerte i Lo Montanaro—on trobem restes d'empedrat—, San Pedro del Pinatar, La Puebla i San Javier, entrant finalment a *Carthago Spartaria* per La Torre Ciega (ARASA, ROSSELLÓ: 1995, 117-118).

Pel que fa als dos mil·liaris coneguts, testimonis segurs del pas de la via, Gaspar Escolano (1610, 11) constatà un «en aquel camino que va de la dicha puerta Bagastra (en el arrabal de San Agustín de la Ciudad de Orihuela) al campo de San Ginés, y de allí a Cartagena». D'aquest mil·liari, interpretat com a «[---/---] C(aius) Iulius [---/---]» (ESCOLANO: 1610, 11; ARASA: 1990, 24), se suposa una pertinença a l'emperador *Maximinus* (SILLIÈRES: 1984, 271), l'únic que va portar el *praenomen Caius* associat al *nomen Iulius*, és a dir, dels anys 235-238. Mentre que el segon mil·liari, «[---] / [---]o / [---in]victo / [---]maximo / [---]nepotis (sic) / [---]» (ABAD, ABASCAL: 1991, 158), va ser trobat pels voltants del convent de Sant Ginés, al costat del km 27 de la carretera de Sant Miquel de Salines, dins del terme de Pilar de la Foradada, i correspon cronològicament al segle III, o potser a començaments del segle IV.

Pel que fa a altres vies secundàries o complementàries a la principal ja tractada, i al marge de les diferents opcions quant a identificar positivament les problemàtiques *mansiones* d'*Ad Leones* i *Allon*, com veurem, un camí de segura existència permetia la comunicació directa entre *Ilici* i el *Portus Ilicitanus*, assentament costaner d'una gran importància com a centre redistribuïdor de productes importats al llarg de l'època imperial però que en època tardana sembla perdre bona part de l'esplendor de moments anteriors (MÀRQUEZ: 1999). Probablement igual que hui dia la via buscaria Santa Pola des de l'Alcúdia i s'apartaria de les salines, és a dir, fent marrada possiblement pel camí de Vizcarra i el de les Cases Juntes per a enllaçar amb el camí vell d'Elx a Santa Pola.

D'altra banda tenim l'anomenada «via litoral» entre *Sucro* i *Ilici*, probablement molt antiga i utilitzada al llarg del període imperial, l'existència de la qual ha sigut negada en atenció a la complexa orografia de la costa alacantina (LLOBREGAT: 1983),¹⁷ tot i que pareix que sí que podria haver existit (SILLIÈRES: 1990, 33; ARASA, ROSSELLÓ: 1995; BROTONS: 1995) malgrat la falta de *mansiones* als itineraris, si bé amb un caràcter menys important que la «via interior». L'opció costanera és una via que prendrà nova importància per a moments posteriors, quan la *via Augusta* relaxe la seua importància i els camins siguen vistos tots iguals pels ulls dels geògrafs del Baix Imperi.¹⁸ I aquesta sembla ser la situació dels principals camins propers a *Ilici* a finals del període de màxima esplendor imperial romana.

3. EVOLUCIÓ DE LA XARXA VIÀRIA A L'ANTIGUITAT TARDANA (SEGLES IV-VII): LES NOVES *MANSIONES*

Reprement la descripció —i el quadre comparatiu— del principal camí que travessava el *territorium* d'*Ilici* —la *via Augusta* des de *Valentia* fins a *Carthago Nova*—, i segons l'*Anonymi Ravennatis Cosmographia*, és a dir, per a moments tardans posteriors al segle III i anteriors al segle VIII, es diu com des d'*Edelle*, i sense mencionar *Aspis*, la via es dirigiria a la *mansio Lucentes* cap a la costa. Segons Josep Morote (1979), la via passaria per l'Atajo de los Frailes a la partida de la Bastida, un tram en el qual s'aprecien amb molta claredat una sèrie de carrilades que empalmen pel camí del Boquerot amb el camí d'Oriola a Alacant (MOROTE: 1979, 153), cap a la costa alacantina. A més d'aquesta *Lucentes*, es mencionen una sèrie de *mansiones* que explicarem segons l'estat actual de la investigació, les problemàtiques *Celeri*, *Ad Leones* i *Allon*.

Igualment, les fonts tardanes com l'*Anonymi Ravennatis Cosmographia* presenten una altra novetat respecte a moments anteriors en mencionar la ciutat de *Dianium* i una altra paraula malament entesa, *Asterum/Alternum*, que seria un adverbí. Així doncs, i amb una indicació *Alterum* que indicaria una divisió de la via en dos ramals (LOBREGAT: 1983, 230-232), un camí costaner no indicat en l'*Itinerarium Antonini* avança des de Cullera (*Sucrone*) cap a Dénia (*Dio/Dinium*). Des de *Dianium* aniria a superar la costa alacantina per a trobar, finalment, la *mansio Lucentes* (ARASA, ROSSELLÓ: 1995, 119-120). Des d'aquesta nova *mansio* continuaria per la carretera Elx-Alacant passant per l'Alt Torrellano i Jubalcoi en direcció a Elx, però sense saber a quina altura connectaria amb la *via Augusta* que antigament baixava des d'*Aspis*.

D'aquesta manera, a la planura de les actuals comarques de l'Alacantí i el Baix Vinalopó pareixen coincidir de nou ambdues opcions viàries iniciades a la *mansio Sucrone* a Cullera: la que suposem principal per l'interior provinent de *Turres* i *Edelle*, i la secundària per la difícil costa alacantina.¹⁹ És una zona de confluència on trobem moltes dificultats, ja que antigues *mansiones* reflectides en l'*Itinerarium Antonini*, com ara *Aspis* o *Thiar*, no apareixen esmentades en l'*Anonymi Ravennatis Cosmographia*; mentre que n'hi ha de noves, com ara *Celeri* o *Lucentes* i les més problemàtiques *Allon* i *Ad Leones*; molt pròximes a *Ilici* totes quatre, cosa que dona mostra del fet que la zona devia tractar-se d'una àrea densament poblada i amb una complexa xarxa viària.

Pel que fa a *Celeris/Celeri*, i de la mateixa manera que Enric Llobregat (1983, 238) demostrà per al cas d'*Alternum/Alterum*, pense que hauria de desaparèixer com a *mansio* ubicada «entre Elda y Alicante» (LOBREGAT: 1983, 243) o bé «al nord d'*Ilici* fent referència en el seu topònim a una mena de drecera» (ARASA, ROSSELLÓ: 1995, 127), en atenció a ser un

¹⁹ «Además de los caminos carreteros de que queda hecha mención, sale de Alicante otro de herradura, llamado camino de la Costa, penoso por ir marchando casi siempre entre cerros, cuevas y barrancos; pasa por Sta. Faz, San Juan, Villajoyosa, Benidorm, Altea, Calpe, Benisa, Teulada, Benitachell y Javca y llega á Denia... En Denia tiene su origen dos carreteras, la una que lleva á Ondara y la otra á Valencia, esta última pasa por Oliva, Gandía y Cullera, y ambas se hallan en tan mal estado que frecuentemente se atascan y vuelcan los carruajes, y despues de algunas aguas hasta las caballerías corren graves riesgos» (MADOZ: 1848, 626).

adverbi que probablement només indicaria ser una dreuera o camí més ràpid²⁰ a la *mansio* mencionada a continuació, *Lucentes*. També podria significar un resum o recapitulació —fent referència a allò anterior— abans d'ocupar-se del tractat perifèric, i indicaria, doncs, que la *via Augusta* tradicional era molt més ràpida que no la costanera (BROTONS: 1995, 71) per tal d'arribar a la zona de *Lucentes*. Segons Francisco Brotons (1995, 70-71), es tracta d'un tipus d'aclariment no estrany a la cartografia romana. Antonio Poveda (1991, 69) ja havia defensat *celeris* com a adverbi, però pensava que feia referència a un camí que aniria per *Aspis* cap a *Ilici*, i avançaria l'altra *via* més lenta cap a *Lucentum* per girar després cap a *Ilici*.

Pel que fa a *Lucentes*, crida l'atenció que no siga mencionada en les fonts del segle III, però sí en les del VIII, cosa estranya sempre que es vulga mantenir una identificació amb la ciutat de *Lucentum*, positivament localitzada al Tossal de Manises (OLCINA: 1990), però que intentarem resoldre. *Lucentes* no pot tractar-se de la ja abandonada *Lucentum*, perquè aquesta ciutat, amb la fundació d'*Ilici* i del *Portus Ilicitanus* va perdre progressivament volum comercial i el seu anterior paper de centre redistribuidor en favor de la millor ubicada *Ilici* en relació a les rutes terrestres, cosa que comportà que ja al segle III no puga parlar-se d'activitat humana significativa al jaciment (OLCINA, RAMÓN: 2000). No obstant això, el monjo de *Ravenna* no va «inventar-se» una *mansio* al seu itinerari, sinó que devia fer referència a un altre assentament proper que existís al llarg dels segles V-VI.

Probablement es tracta del jaciment ubicat als Antigons, l'actual barri alacantí de Benalua (RONDA, SALA: 2000), que no seria un simple *vicus* de la ciutat de *Lucentum* (Cf. ARASA, ROSSELLÓ: 1995, 120), que ja no existiria, sinó probablement un dels principals —o el més important (ROSSER: 1994, 88)— i poc coneguts assentaments tardans del *Territorium* d'*Ilici*. Un jaciment, a més, que paradoxalment va estar identificat al llarg de molts anys amb la ciutat de *Lucentum*, de manera que, si bé és possible que la *mansio Lucentes* es trobés al barri de Benalua (LOBREGAT: 1983, 243), no va rebre aquest nom per tractar-se de la ciutat de *Lucentum*, sinó —i apuntem eixa possibilitat—, bé per trobar-se *adjacent* a l'antiga ciutat romana que l'erudit monjo devia conèixer, adaptant, doncs, el nom a una altra realitat; o bé senzillament per cometre la mateixa errada que ha arrossegat la més moderna historiografia fins al moment en què han sigut excavats ambdós jaciments amb una correcta metodologia científica que tan sovint es troba a faltar. No obstant això, atesa la falta de dades, també podria ubicar-se la *Lucentes* esmentada pel monjo de *Ravenna* a l'assentament en altura del mont Benacantil (ROSSER: 1994, 94), constatat als segles V-VI (ABAD: 1984, 112; REYNOLDS: 1985, 246), o a algun altre jaciment tardà de la zona. Fins i tot s'ha apuntat la possibilitat —potser

²⁰ *Celer-eris-ere*, és adjectiu de la tercera declinació «ràpid, veloç, lleuger». Genitiu *Celeris*, datiu *Celeri*.

estranya— que *Lucentes* faça referència a un *territorium* i no tant a un assentament (ROSSER: 1994).

Quant a la *mansio Allon*, reduïda a les possibilitats de Guardamar o Santa Pola (LLOBREGAT: 1983, 239; ARASA, ROSSELLÓ: 1995, 120), o la Vila Joiosa (ESPINOSA: 1995; CORELL: 1999, 175-179), apareix únicament mencionada en el llibre IV de l'*Anonymi Ravennatis Cosmographia*, el més problemàtic (LLOBREGAT: 1983, 237-238), i en l'estat actual de la investigació pareix que res no pot fer-se més enllà d'especular sobre la seua ubicació. Tanmateix, resulta estrany que aquesta *mansio* no siga esmentada en el llibre V de l'*Anonymi Ravennatis Cosmographia*, on es fa un periple de la Mediterrània des dels Pirineus fins a l'estret de Gibraltar perquè, si fóra una ciutat costanera relativament important—com resulta si l'identifiquem amb l'*Allonem* de Pomponius Mela (II, 93), l'*Αλωνάιδε* de *Claudius Ptolemeu* (II, 6, 14), o l'*Αλωνίς* de *Stephanus* de Bizanci (*FHA*, II, 157) (LLOBREGAT: 1983, 244)—, no seria oblidada. D'aquesta manera ha nascut la idea que potser es tractés d'un nou aclariment, transliterant al llatí el mot grec *ἄλλος/-η/-ο*, ('altre, diferent') (BROTONS: 1995, 71).

4. LA MANSIO AD LEONES I UN «NOU» ANTIC RAMAL DE LA VIA AUGUSTA

Finalment, i pel que fa a la *mansio Ad Leones*—l'única de les noves que apareix en les dues versions de l'*Anonymi Ravennatis Cosmographia* i també en la *Guidonis Geographica Cosmographia*—, sens dubte és la més problemàtica quant a la seua ubicació, atés que únicament sembla poder reduir-se a un lloc determinat mitjançant la suposició de trobar-se al mig de les *mansiones Lucentes* i *Ilici* que atorga l'enumeració de l'*Anonymi Ravennatis Cosmographia*, que tants cops es va equivocar a l'hora de presentar linealment les *mansiones* enumerades, com ara al tram *Dertosa* a *Saguntum* (LLOBREGAT: 1983, 239-240).

Per tal d'ubicar aquesta problemàtica *mansio*, al llarg del temps s'han defensat una sèrie de teories que han intentat explicar-ne el significat, o bé que han interpretat el mot *Leones* com una errada de transcripció. Les he agrupades en tres opcions:

1) La *mansio Ad Leones* reflectiria la representació real de dos o més lleons en una *mansio* aïllada²¹—i seria una senzilla *taberna* amb una ensenya amb lleons per a Pierre Sillières (1990, 33s)—, o bé faria, metafòricament, referència a algun accident geogràfic²² o a qualsevol altra cosa que poguera associar-se a la forma d'aquest animal, com n'hi ha d'altres (ROLDÁN: 1966, 115).

2) *Ad Leones* es tractaria d'una errada en la transcripció, i es referiria a *Allon* per a Lorenzo Abad (1984, 132-135), o viceversa, ja que Paul Reynolds (1993, 7) interpreta *Allon* com la hipercorrecció del mot

²¹ «et dans le nom de plus d'un lieu marqué sur les itinéraires on ou reconnaît encore celui de l'enseigne [INSIGNE], qui indiquait à l'origine une maison isolée. Les inscriptions nous font connaître ce que pouvaient être les enseignes: elles présentaient l'image de quelque animal, ou de tout autre objet, quelquefois celle d'une divinité» (DAREMBERG, SAGLIO: 1908, 964b).

²² Resulta interessant la menció que al segle XI realitzà al-ÚDRÍ sobre una *Pedra del Llop/Lleó* prop de Santa Pola: «Me contaron que en la costa de Elche, perteneciente a la Cora de Tudmir, en el puerto llamado de Šanta Būla, había una peña conocida por la Peña del Lobo. Si un lobo o un león se acercaba a ella, no atacaba, pues toda su ferocidad natural desaparecía mientras permanecía sobre aquella piedra» (MOLINA: 1972, 68). És així que tenim un testimoni sobre l'existència d'un topònim al segle XI que feia relació a un Llop/Lleó i que podria estar relacionat amb el més antic *Ad Leones*, potser reflectint l'existència d'algun antic monument funerari ibèric o altre tipus d'estàtua.

Leones. En ambdós casos, en comptes de dues *mansiones* només en parlariem d'una.

3) Novament dins del terreny de la filologia, amb *Leones* ens trobaríem davant una transliteració corrupta del grec, en aquest cas de *λίμνη/ης/-η* ('estany, estret, mar') (BROTONS: 1995, 71), que llavors indicaria la simple existència d'aigua estancada.

Mitjançant qualsevol de les dues primeres teories —que sí que acceptem l'existència física de la *mansio* que ens ha sigut transmesa com *Ad Leones*—, fins ara únicament se n'havia suposat una ubicació al jaciment del Carabassí, entre Alacant i Santa Pola (LLOBREGAT: 1983, 239; ARASA, ROSSELLÓ: 1995, 120). No obstant això, atesa la complexitat viària constatada a la zona, així com l'existència d'errades —de vegades molt greus— en l'*Anonymi Ravennatis Cosmographia* a l'hora d'ordenar les *mansiones*, la ubicació d'aquesta *mansio* tardana podria correspondre a pràcticament qualsevol jaciment de la zona que probablement tindria una certa pervivència posterior al segle III i una relativa escassa importància anterior, i n'hi ha molts (RAMOS: 1953).

Ara bé, si l'esment de *Lucentes* podia relacionar-se amb una nova importància en època tardana de la «via litoral» major que al segle III —o una menor importància de la «via interior»—, per què no buscar una resposta pareguda per *Ad Leones*? És a dir, una nova *mansio* com a solució a una via que devia tenir una nova importància. Vegem-ho.

a) És possible que l'aparició de la nova *mansio* s'haja de relacionar amb la desaparició de l'antiga de *Thiar* i, per tant, podria tractar-se d'una substitució toponímica, sense que a penes variara el traçat de l'antic camí, però també podria ser el reflex d'una nova realitat viària, que caldria intentar explicar. Toca preguntar-nos, doncs, per què desapareix *Thiar* dels itineraris tardans. Que potser n'ha canviat el context? Recordem que l'objectiu d'aquesta *mansio* al segle III era facilitar el trànsit entre *Ilici* i *Carthago Spartaria*, però, quin és l'estat d'ambdues seus episcopals bizantines a mitjan segle VIII, quan sembla compondre's l'*Anonymi Ravennatis Cosmographia*?

Després de la conquesta visigoda a la fi del primer quart del segle VII, *Ilici* es manté com a ciutat i com a seu episcopal, sense que s'hi haja documentat cap destrucció ni trencament urbà, i encara sembla haver-hi petites reformes urbanístiques de caràcter cristià (GUTIÉRREZ LLORET: 2004; LORENZO: e. p.). Però l'antiga *Carthago Nova*, capital de la província homònima amb les reformes de *Dioclecianus* cap a l'any 297 i orgullosa capital dels territoris bizantins de *Spania*, amb una llarga i complexa vida urbana entre els segles IV i VII (MÉNDEZ: 1988; RAMALLO: 1996), és destruïda cap al 625 per l'exèrcit conqueridor del rei visigot Suinthila, segons el seu cronista *Isidorus*,²³ i la posterior situació i característiques de la ciutat revelen que, tot i sobreviure, mai no acabà de

²³ *Isidorus, Etymologiae* (Grosse: 1947, 270): «Afri sub Hannibale marítima Hispaniae occupantes Carthaginem Spartariam construxerunt, quae mox a Romanis capta et colonia facta nomen etiam provinciae dedit, nunc autem a Gothis subversa atque in desolationem redacta est».

superar aquella crisi (MÉNDEZ: 1988, 139; RUIZ VALDERAS *et al.*: 1994; GUTIÉRREZ LLORET: 1993 i 1996, 262-263).²⁴

És probable que, si la vençuda capital bizantina va perdre importància per la destrucció, el vell camí directe amb *Ilici* ja no fóra tan utilitzat a mitjan segle VII com ho havia estat abans. En qualsevol cas, l'antiga *mansio* de *Thiar* ja no s'esmenta al segle VIII. Però, també desaparegué la comunicació entre *Ilici* i l'arruïnada *Carthago Spartaria*? Probablement no, tot i que amb una importància molt inferior a la de moments anteriors, previs a la conquesta.

b) D'altra banda, si al sud d'*Ilici* en època tardana s'abandonà el camí que marcava la *mansio* de *Thiar* al segle III, potser fóra més fàcil vorejar per l'interior els aiguamolls que formava la desembocadura del Segura²⁵ —dessecats al segle XVIII, però encara testimoniats al Fondó d'Elx—²⁶ més que buscar-ne la gola, com sembla que s'havia fet en el passat.²⁷ Ara bé, d'acord amb Sonia Gutiérrez Lloret (1996, 324, nota

²⁴ La gran importància comercial del port de la *Carthago* bizantina constatada des de la meitat del segle VI només perdura fins a les dues primeres dècades del VII, ja que amb la conquesta visigoda es trenca el comerç marítim amb Àfrica i la Mediterrània oriental, la «verdadera fuerza motriz que había aianzado a Cartagena en los primeros siglos de su historia» (MÉNDEZ: 1988, 139 i 151). Amb la destrucció de la ciutat, la seu episcopal desapareix, i no és fins al 675, cinquanta anys més tard, quan un representant del bisbe de *Carthago* assisteix al XI Concili de Toledo (VIVES *et al.*: 1963, 369), en el marc d'un conflicte amb la seu toledana per la condició metropolitana de la *Carthaginensis* (GONZÁLEZ BLANCO: 1985). Amb aquesta dada A. GONZÁLEZ BLANCO dedueix (1985, 73) «que Cartagena sigue viva y operante», però es tracta de l'última menció d'un bisbe de la ciutat, i potser és excessiu suposar una vitalitat a la *Carthago* de finals del segle VII només perquè torna a funcionar com a seu episcopal. Més endavant, les fonts islàmiques si que esmenten *Carthago* com a ciutat, però només com a record del seu antic estatus jurídic, ja que no és fins al segle XII que l'assentament recuperà importància, ara com a principal port de la Múrcia fundada el 825 (GUTIÉRREZ LLORET: 1993). L'evidència arqueològica sobre l'evolució de *Carthago Spartaria* a partir de la conquesta visigoda, un cop excavada part de l'actual Cartagena, ha enriquit la visió basada només en les fonts escrites. Ara sabem com «La destrucción de la ciudad a manos del ejército bizantino (*sic*), que según el testimonio escrito de San Isidoro (*Elym.* xv, 1, 67) habría sido total no encuentra una confirmación arqueológica, en la deposición estratigráfica, ya que de momento no se han constatado niveles precisos de destrucción e incendio. Sin embargo, sí se manifiesta una fase de abandono de las estructuras urbanas desde el segundo cuarto del siglo VII, consecuencia directa de la expulsión bizantina de Hispania y sobre todo del cambio de las condiciones geopolíticas que impone el reino de Toledo. A partir de ahora comienza un período oscuro en la historia de la ciudad manifestado por la ausencia total de estructuras y producciones cerámicas de los siglos VIII-X. De existir algún tipo de hábitat residual debió restringirse al sector más elevado del Castillo de la Concepción, donde se conservan los restos de un paramento defensivo, tradicionalmente fechado en época islámica, y donde han sido hallados algunos materiales cerámicos sin contexto preciso» (RUIZ VALDERAS *et al.*: 1994, 61).

²⁵ Per a desmitificar la nostra imatge actual sobre els aiguamolls i d'altres zones humides, ben aprofitades i valorades en l'antiguitat pels habitants de les rodalies —tot i que probablement no estimats de la mateixa manera pels viatgers—, pot consultar-se un article de Rafael AZUAR (1991) i «Los cabezos del Bajo Segura, los habitantes del marjal» de S. GUTIÉRREZ LLORET (1996, 315-322), dos treballs on es tracta amb profunditat i bibliografia la zona ací estudiada.

²⁶ Entre 1715 i 1720 el cardenal Luis Belluga Moncada va planejar la dessecació dels aiguamolls que formava la desembocadura del Segura mitjançant la construcció de nombrosos sèquies que tragueren l'aigua cap al propi Segura i cap a l'Albufera d'Elx, i la transformació de 40.000 tafules en terres aptes per a l'agricultura, i hi va promoure la creació de les «Pías Fundaciones», les viles de Nuestra Señora de los Dolores, San Felipe i San Fulgencio, els habitants de les quals, juntament amb d'altres, s'encarregarien de treballar la nova extensió fèrtil.

²⁷ E. LLOBREGAT pensà en 1983 que la via seguiria la línia de costa, aprofitant la gola del Segura per a travessar el riu, mentre que P. SILLIÈRES proposà en 1990 que, després d'*Ilici*, la *via Augusta* travessaria el Vinalopó per un pont de pedra i avançaria vorejant la Serra del Molar per la falda occidental per tal de travessar el Segura per Rojals, superant l'albufera de la Daia-Guardamar. En aquest treball he acceptat l'existència del pont de pedra de P. SILLIÈRES, però per tal de superar la Serra del Molar pel mig i d'acord amb l'anterior idea d'E. LLOBREGAT de travessar el Segura per la desembocadura. Aquesta és la situació que podria suposar-se per al moment de major esplendor i vinculació política i econòmica entre *Ilici* i *Carthago Nova*, amb un camí ràpid i més directe que no vorejant tots els aiguamolls, i que té una base lògica en la superació tècnica d'uns impediments naturals que l'enginyeria romana tantes vegades va aconseguir.

²⁸ Hauríem de suposar una pèrdua de la ema intervocàlica i una posterior evolució:

ad limenos (λιμένος) → *ad lienos*
→ *ad leones*

²⁹ L'ús del grec per referir-se al *Portus* com λιμήν en època tardana podria estar relacionat, d'acceptar-se la reducció, amb l'ocupació bizantina de tota aquesta zona immediata a *Cartago Spartaria* des de mitjans del segle vi fins a principis del vii, i, per tant, amb alguna font en llengua grega utilitzada —directament o indirectament— per l'anònim erudit de *Ravenna* a començaments del segle viii. D'altra banda, E. LLOBREGAT ja va dir (1983, 236) que «la aducció de fuentes griegas que es normalmente aceptada por los autores que han analizado el texto de la *Cosmographia* de Ravenna, no empece la existencia de alguna otra fuente geográfica árabe».

³⁰ Segons G. ARIAS (1987, 87) «el ablativo y el locativo tienen igual valor, y se emplean cuando la mansión se encuentra verdaderamente en el camino; el acusativo (que señala dirección) se emplea para indicar que del punto en que se cuentan las millas se separa de la vía que se describe otra vía, probablemente secundaria, que lleva a la ciudad mencionada». Cal matissar que aquestes reflexions són *stricto sensu* només vàlides per a la manera d'indicar les diferents

23), «no se puede descartar que la vía rodeara realmente la zona húmeda, bajando por Crevillente hasta Albaterra, para desde allí bordear el marjal por la actual huerta» des d'un primer moment i, en qualsevol cas, «parece evidente que en época tardorromana y, posteriormente, en época islámica el eje descende desde Elche a Orihuela por el piedemonte de la sierra de Crevillente, pasando por esta población y por Albaterra (al-Butayra), donde al-Idrīsī señala que está situado el parador». El problema rau en el fet de saber —si acceptem que inicialment es travessava el riu per la desembocadura— en quin moment va canviar el camí i s'abandonà el pas més ràpid de la gola del Segura en favor de vorejar els aiguamolls i superar el riu per l'interior.

En qualsevol cas, siga per causa de la desfeta militar de la capital bizantina a principis del segle vii, o potser reforçant-ne una tendència natural anterior —probablement no anterior al segle iv— que evitara la gola del Segura per les riuades estacionals i la ineficàcia d'infraestructures estables, pense que l'antiga *via Augusta* es desenvolupava en època tardana més cap a l'interior. En eixe cas, bé podia localitzar-se una *mansio* al llarg del seu recorregut i com a parada posterior a *Illici*, ja que l'*Anonymi Ravennatis Cosmographia* no n'ofereix cap en tot el trajecte a *Carthago Spartaria*. Si acceptem les anteriors premisses i malgrat l'ordre en l'enumeració que ens proporcionen les fonts —que considere equivocat—, la *mansio Ad Leones* l'hauríem de suposar posterior a *Illici*, si és que el seu objectiu fou facilitar-ne el viatge a *Carthago Spartaria*.

c) Finalment, inspirats per l'argument de Francisco Brotons del 1995, i segons el raonament lingüístic de la transliteració corrupta del grec λιμην/-ης/-η (que ens parlaria d'un estany o de la mar, amb *Leones* ens podríem trobar també davant del mot grec λιμην/ένος/-ό ('port, refugi'), fins i tot sent aquest λιμένος més probable que l'opció plantejada per Francisco Brotons per simple homofonia amb *leones*.²⁸ Tot i que entrariem en el terreny de la pura suposició, açò podria posar-nos en relació amb l'antic *Portus Illicitanus*, *ιλλικιτατός λιμήν* per a *Claudius Ptolemeu* (II, 6, 14). En qualsevol cas, si acceptem que amb *Leones* es transcrivía una paraula grega erròniament entesa,²⁹ tant si es referia a un port com si suposem una referència més genèrica al mar (λιμήν o λιμην, respectivament), la *mansio Ad Leones* així indicada —*ad* + acusatiu (ROLDÁN: 1966; ARIAS: 1987, 85)—, es trobaria en un trencant de la via principal que conduiria cap a la costa,³⁰ i és possible que d'una manera més directa cap al *Portus Illicitanus* o *ιλλικιτατός λιμήν*.

Mitjançant eixos raonaments és possible suposar que la desaparició de *Thiar* dels itineraris tardans reflectís una evolució de l'antic camí

mansiones a l'*Itinerarium Provinciarum Antonini*, ja que les fonts tardanes com l'*Anonymi Ravennatis Cosmographia* no les tracta G. ARIAS, i és precisament en aquesta última font on s'esmenta la *mansio Ad Leones*. Tanmateix, pensem que la manera com el monjo de *Ravenna* anomenà les *mansiones* no obeeix a un caprici sinó que devia ser el reflex de la tradició i de les fonts de què disposà per a l'elaboració de la seua *Cosmographia*.

imperial i una tendència progressiva entre els segles IV i VII a vorejar els aiguamolls, potser accelerada amb la destrucció de *Carthago Spartaria* cap al 625 —és a dir, que en època tardana l'anomenada *via Augusta* es desviava cap a l'interior després d'*Ilici* per tal de superar el Segura. També és possible suposar que entre *Ilici* i *Carthago Spartaria* hi haguera una nova *mansio* com havia passat amb *Thiar* al segle III, i podria ser que la denominació *ad Leones* reflectira un trencant de la via principal que portara cap a la costa (o cap a un port). Llavors, com a proposta d'interpretació considere que la *mansio Ad Leones* hauria de buscar-se al camí principal que en època tardana comunicava les ciutats d'*Ilici* i *Carthago Spartaria*, i amb la funció de facilitar-ne el contacte i la comunicació. A més a més, la distància compresa entre ambdues ciutats —uns 80 km en línia recta— fa lògic suposar que aquesta nova àrea de descans es trobaria cap a la meitat del recorregut —tal com havia funcionat *Thiar*— i, en eixe cas, *Ad Leones* podria coincidir amb el principal obstacle geogràfic a superar en direcció a *Carthago Spartaria*: el Segura i la zona d'aiguamolls que antigament formava el seu tram final. Per això pense que el lloc més adient per a establir una *mansio* entre *Ilici* i *Carthago Spartaria* el trobaríem al camí que vorejava els aiguamolls, i en un punt lluny de la gola del Segura on fóra possible travessar el riu.

L'existència del camí que, partint d'*Ilici*, avançara cap al sud-oest vorejant els aiguamolls està fora de qualsevol dubte, ja que parlem de la variant de la *via Augusta* que, sense passar per *Carthago Spartaria*, avançava directa cap a *Eliocroca*, l'actual Lorca.³¹ Una antiga drecera per no haver de desviar-se cap a la costa si des de l'Alcúdia es volia seguir el curs del Segura i el seu afluent Guadalentín cap a l'Andalusia oriental (fig. 1), ben coneguda i estudiada des de fa anys.³²

Provinent d'*Ilici*, la variant interior devia nàixer al pont que esmentava Pierre Sillières (1990, 364), on el viatger triava entre la nova via principal per vorejar els aiguamolls, o bé provava sort per l'antic camí cap a la gola del Segura i la desapareguda *mansio* de *Thiar*. El traçat del camí interior pot superposar-se al camí vell d'Oriola a Elx, «que aún conserva por cierto algunos trozos enlosados» (IBARRA: 1926, 170-171), avançant al nord des del Segura fins que l'abandona per tal de no arribar a l'Elx actual i es dirigeix a l'Alcúdia en línia recta per un eix de la *centuriatio* encara conservat, malgrat que de manera intermitent, cap a la zona del pont de pedra,³³ com es veu en els mapes anteriors a la gran reorganització de carreteres de l'últim terç del segle XX (fig. 3).³⁴

³¹ «La ciudad de Lorca, con toda probabilidad un municipio romano, recogido en el siglo III por el Itinerario de Antonino como una de las mansiones en la Via augusta, conoce un notable desarrollo entre los siglos V-VII, al cual no es ajeno su estratégica situación como nudo de comunicaciones entre el Levante, Andalucía y la Submeseta oriental» (RAMALLO, RUIZ VALDERAS: 2000, 320).

³² Fent referència a Estrabó i el *campus spartarius*, a les *Fontes Hispaniae Antiquae* ADOLF SCHULTEN (1952, 241) ja deia: «hacia Thiar, por donde, según el Itin. Ant. 401, pasaba un

trozo de la vía, dirigida de Ilici (Elche) por Thiar a Cartagena por el medio del Campo, mientras que otro trozo iba directamente de Ilici por Murcia y Totana a Lorca, costeando el Campo Spartario por el norte. Conocemos este trozo directo por dos miliarios del tiempo de Augusto y Tiberio (CIL, II, p.654), encontrados uno en Murcia y otro en Totana, de manera que parece haber sido hecha la rectificación por Augusto». Més recentment, aquesta via més directa ha sigut estudiada per P. SILLIÈRES (1990) i per diversos articles a les obres col·lectives sobre *Las vías romanas del sureste peninsular* (GONZÁLEZ BLANCO: 1988) i *Los caminos de la región de Murcia* (GONZÁLEZ BLANCO: 1989), destacant-ne les aportacions de F. BROTONS i Sebastián RAMALLO (1989, 116), els quals la qualifiquen d'*actus* o via veïnal en època romana, i el de JOSÉ GARCÍA ANTÓN (1989, 142), que la considera la «ruta principal que unió la entidad política que constituïa Todmir», en època islàmica.

³³ Al marge dret del Vinalopó, i prop d'aquest pont, trobem com a topònims la Casa del Lleó i el camí —hui carretera— de la Casa del Lleó, però al meu parer resulta gratuïta, en l'estat actual de la investigació, la reducció de la *mansio Ad Leones* amb la Casa del Lleó mitjançant un senzill paral·lelisme toponímic.

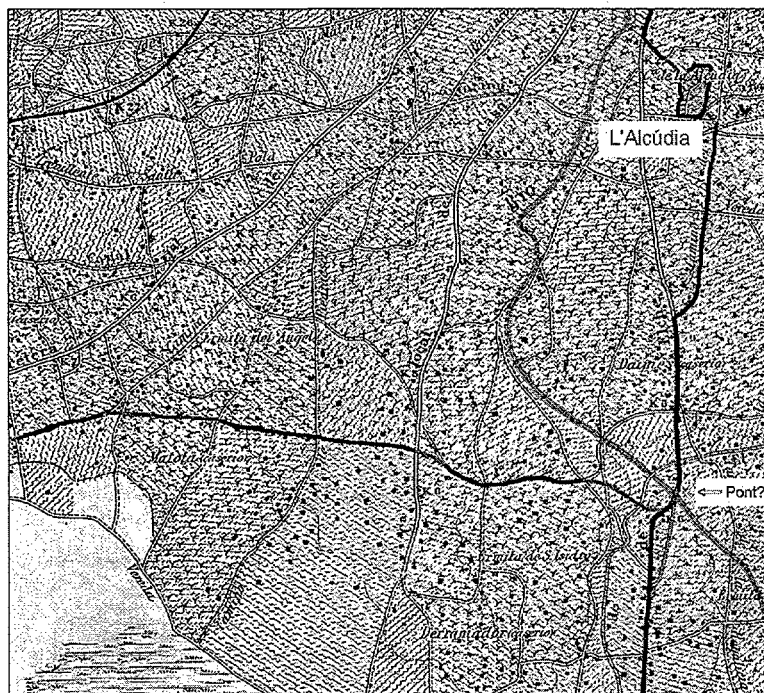
³⁴ Mapa general del terme d'Elx de l'any 1949, efectuat per la Direcció General de l'Institut Geogràfic i Cadastral, «ELCHE'893», 1a edició.

³⁵ «(al-Butayra), donde al-Idrisi señala que está situado el parador» indica S. GUTIÉRREZ LLORET (1996, 324, nota 23), marcant la importància que tindrà l'eix Múrcia-Oriola-Elx en època islàmica, i que probablement aprofità una via ja existent.

³⁶ Aquest camí també fou conegut al segle XIX per Aurelià IBARRA, el qual l'anomena *via Espartaria*, precisant-ne una amplària de quatre varas. Així consta en una nota manuscrita no catalogada d'Alejandro RAMOS de mitjan segle XX conservada a l'Arxiu de la Fundació d'Investigació Arqueològica l'Alcúdia (AFA), que diu: «Via Espartaria. Nos queda en nuestro término el famoso camino de los Romanos o Via Espartaria que se halla embalsada de lapidas de la ancharia de 4 varas. Este camino cruza nuestros saladares y servia para pasar por él en tiempo del invierno que sin su construcción no pudiera hacerse con tanta comodidad (A. IBARRA, *Noticias varias para la Historia de Elche*, fol. 50v). És la cita d'un manuscrit que formara part de l'actualment perduda *Historia de Elche desde los tiempos más remotos hasta nuestros días?* (vid. CASTAÑO: 2002, 144 i 332).

³⁷ Què pensar d'un pas per travessar el Segura tan significativament anomenat l'*Hostalet*, que funcionà com a fita territorial al segle XVII —abans que les Pies Fundacions alteraren els termes—, i que corresponia a un «camí dels romans» provinent de *Carthago Spartaria* que el 1610 encara

Figura 3. Detall del mapa general del terme d'Elx de l'any 1949, efectuat per la Direcció General del Instituto Geográfico y Catastral «Elche 893», l'edició, amb hipòtesi viària remarcada en negre (fragments perduts). El ramal tardà constatat per l'Anonimi Ravenatis *Cosmographia* seria el que avança cap a l'oest un cop travessat eixe possible pont al Vinalopó, buscant el medieval camí d'Elx a Oriola. (Direcció General del Instituto Geografico y Catastral, 1a edició).

El camí avançava cap a ponent deixant a la dreta les serres de Crevillent i d'Abanilla, i probablement passava per Albaterra³⁵ fins a arribar a Oriola. En aquest context, crida l'atenció que Gaspar Escolano constata a principis del segle XVII que es podien veure vestigis d'un *Camí dels Romans* des de *Carthago Spartaria* fins al *Portus Ilicitamus*,³⁶ que passava prop de Catral després de travessar el Segura en un pas anomenat l'*Hostalet*—que funcionava com a fita entre Elx i Oriola— i des d'allà directament al cap de l'Aljub, que es manté encara empedrat i indica «que se trajeron de lejos las piedras para hacerle, por correr casi todo sobre tierra de saladares, y en testimonio de lo que fue le llaman aun los naturales de aquel paraje, el camino de los romanos» (ESCOLANO: 1610, 26).³⁷

es mantenia empedrat? En relació amb aquest topònim de l'*hostalet*, no puc resistir-me d'esmentar, ni que siga breument, un petit descobriment que la casualitat ha posat en el meu camí, i que malauradament només puc presentar com a curiositat. És ben coneguda l'existència al Camp d'Elx del Camí de la Pedra Escrita, i la pedra gravada d'uns 80 x 150 cm que hi dona nom encara és visible a la seua ubicació potser que original. Si bé

En qualsevol cas, el camí arribaria al Segura per les rodalies d'Oriola, l'Ur̄iula islàmica que Sonia Gutiérrez Lloret (1996, 228) considera un «poblado tardorromano de altura» dels segles VI-VII però no un assentament urbà pròpiament dit —i sense materials anteriors al segle X—, i des d'allà devia seguir-ne el curs. Potser era per Oriola per on travessava el Segura, fins i tot amb un camí que portava directament cap a *Carthago Spartaria* (GARCÍA ANTÓN: 1988, 120; 1989), però potser seguia pel *Camino de los Soldados* que passava per Monteagudo i Churra, pel nord de l'actual Múrcia, fins que prop de Javalí Viejo arribava al *Puente de las Ovejas*³⁸ sobre el Segura (DÍAZ CASSOU: 1989, 48), per on finalment podia travessar el riu.³⁹

En aquesta zona, allà on ara hi ha una Alcantarilla de nom tan suggeridor,⁴⁰ es creuaven la via provinent d'Ilici amb aquella altra que connectava *Complutum* i la meseta castellana amb *Carthago Spartaria*, una cruïlla molt important també en època islàmica (SILLIÈRES: 1982; CARMONA: 1989) de la qual parlaran al-Udr̄ī al segle XI i al-Idr̄īsī al segle XII, i que finalment definirà el millor espai per a la ubicació del gran centre administratiu i de control territorial que esdevindrà la Madīna Mursija fundada el 825, la nova ciutat que consagrarà fins a l'actualitat l'eix viari Elx-Oriola-Múrcia-Totana-Lorca.

Vorejant, doncs, els aiguamolls la *via Augusta* arriba finalment al Segura, i allà es troba amb la via provinent de la *Complutum* romana, primer, i de la *Toletum* visigoda, després, conformant-hi una important cruïlla en època romana, visigoda i islàmica. Ambdues vies necessita-

és veritat que presenta una inscripció, la lectura és difícil per la mala conservació de la mateixa pedra, que ha esborrat quasi totalment el missatge. No obstant això, a mitjans del segle XX, Alejandro RAMOS —en una nota manuscrita no catalogada conservada a l'AFA— parla de la pedra i de la inscripció, tal com es trobava a principis dels anys quaranta, i transcriu: ...VAQUI.../...ESIΘSIALET..., indicant que: «los labriegos la interpretan humorísticamente, diciendo: *el que me resuelva, dichoso será*: suponen que debajo haya otra inscripció que dirá: *Ya habrás descansado*. También se dice que estaba Sansón en la sierra de Crevillente, y de un empujón la lanzó hasta la playa del Pinet; otro forzado, intentó devolvérsela desde el Pinet y cayó adonde ahora está». Aquesta referència no només és una curiositat etnogràfica de mitjan segle XX, sinó que també podria posar-nos sobre la pista de la ubicació del topònim *l'Hostalet* de què parlava Gaspar ESCOLANO el 1610 si desenvolupem la inscripció de la següent manera:

[...]VAQUI[...] / [...]ES. L'ΘSTALET [...]

Actualment és molt difícil per a una lectura de la inscripció de la pedra més precisa de la realitzada per Alejandro RAMOS, per causa del pas del temps i l'estat de les dues línies conservades, i probablement mai no sabrem quin era el missatge ara ocult de la Pedra Escrita, però resulta seductora la idea que potser es relacionava (donant la distància o indicant-ne la direcció) amb l'antic hostal que, al punt on segons G. ESCOLANO es travessava el Segura, servia de parada en aquell «camí dels romans».

³⁸ Un pont construït en fusta el segle XIII al «principal paso de ganado hacia el extremo del campo de Cartagena» (MOLINA, SELVA: 1989, 172 i 177), però potser al mateix lloc on hi hauria hagut un pas anterior en època antiga (Vid. RABAL: 1988, 49).

³⁹ «De todo lo anterior, puede deducirse la existencia de una ruta que seguía el corredor Segura-Guadalentin desde Lucentum —inmediato a Alicante— y pasando por Ilice —en La Alcudia, próximo a Elche— y Orihucla, tomaba la parte norte de la cuenca del Segura y por Monteagudo y Churra venía a parar al Puente de las Ovejas, donde cruzaba el río, prosiguiendo hasta alcanzar Lorca en donde enlazaba con la vía señalada en el Itinerario de Antonino, igual que antes había conectado con él en Ilice. Esta ruta, venía a ser una cuerda apoyada, en el ya mencionado Itinerario, en el tramo comprendido entre Aspís-Ilice-Thiar-Cartagine Spartaria-Eliocroca-Ad Morum-Basti, uniendo directamente Ilice con Eliocroca» (GARCÍA ANTÓN: 1988, 120). No obstant això, P. SILLIÈRES (1982, 248 i 254) defensa que la via *Complutum-Carthago Spartaria* travessava el Segura per Lorquí, on s'han trobat mil·liaris i per on és segur que passà.

⁴⁰ Al-qantara és tradueix de l'àrab per 'el pont'. «En Alcantarilla se cruzaba el camino que desde Lorca llevaba a Elche y a la via Augusta. Cruzaba el Segura por el mismo punto (Qantar at Ašqāba) por el que lo hacía la vía Cartagena-Toledo, y, bordeándolo por la margen del norte, dejaba atrás el valle que ahora es la Huerta de Murcia» (CARMONA: 1989, 154).

rien l'ajuda d'un pont o gual per tal de travessar el riu, i no massa lluny d'aquest desconegut punt és on pense que es devia ubicar la *mansio ad Leones*, a mig camí entre *Ilici*, *Carthago Spartaria* i *Eliocroca*, en un lloc on descansar i planejar com travessar un riu que, via de penetració cap a l'interior com es veu amb la incursió normanda de l'any 858 —recordem-ho—, potser fóra navegable fins a Oriola i Múrcia al segle XIII (LLOBREGAT: 1983, 240).

A més a més, recordem que el recorregut entre Múrcia i Cartagena es podia fer en una jornada (CHACÓN: 1979, 65, nota 134). És a dir, que des del punt on es creuaven la via *Ilici-Eliocroca* amb la via *Complutum-Carthago Spartaria*—si ubiquem aquesta cruïlla per les rodalies d'Alcantarilla, ens queda ben a prop de Múrcia—, només hi havia una jornada a *Carthago Spartaria*. Llavors no seria estrany —més aviat seria lògic— trobar a prop de tan important cruïlla un punt de descans que permetés arribar a *Carthago Spartaria* des d'*Ilici* en un parell de jornades; una primera fins a *Ad Leones*, la *mansio* tardana ubicada al Segura a la zona d'encreuament de les dues vies, i una segona des d'*Ad Leones* fins a *Carthago Spartaria*, repetint, doncs, l'esquema *Ilici-Thiar-Carthago*. I ací potser cobraria un nou significat el terme *leones* interpretat com a transliteració corrupta del grec, perquè des d'eixa *mansio* del Segura hom podria dirigir-se també cap al mar mitjançant el mateix riu, que alhora serviria com a via comercial entre l'interior i la costa (GARCÍA ANTÓN: 1988).

Crec que, si bé és veritat que en l'estat actual de la investigació no pot defensar-se una única possibilitat enraonada per a la controvertida *mansio ad Leones*, com a mínim els diferents punts de l'argumentació ací plantejada permeten defensar-ne aquesta nova ubicació i funció.

A manera de resum, doncs, a l'eixida de la vall del Vinalopó la ciutat i el *territorium* d'*Ilici* es configuraren com una important cruïlla de camins a l'antiguitat tardana. Hi conflüen l'antiga *via Augusta* en direcció nord-sud i des de l'est el camí costaner provinent de *Lucentes*. Al sud, i superada *Ilici*, la *via Augusta* travessaria el Vinalopó per un pont de pedra, dividint-se a continuació en dos ramals. Un de menor importància que probablement buscara la Serra del Molar per intentar travessar el Segura per la gola i baixar després cap a *Carthago Spartaria*, i un altre camí, que considere el principal, que seguiria per l'interior cap a *Eliocroca*, vorejant els difícils aiguamolls i travessant el Segura a la zona de confluència de dues antigues vies romanes —*Ilici-Eliocroca* i *Complutum-Carthago Nova*— per tal de buscar la tardana *Carthago Spartaria* des de l'interior i evitar els aiguamolls de la desembocadura del Segura. Aquest camí també havia funcionat com una dreuera que permetia seguir cap al sud-oest des d'*Ilici* sense passar per *Carthago Nova* i reprendre la *via Augusta* més endavant. Un camí originalment secundari que, després de guanyar importància en l'antiguitat tardana, es consolidarà en l'edat mitjana per Oriola, Múrcia i Alcantarilla cap a Lorca.

BIBLIOGRAFIA

- ABAD CASAL, L., *Los orígenes de la ciudad de Alicante*, Institut de Cultura «Juan Gil-Albert», Alacant, 1984.
- ABÁSULO ÁLVAREZ, J. A., «El conocimiento de las vías romanas. Un problema arqueológico», *Simposio sobre la red viaria en la Hispania Romana*, Instituto Fernando el Católico, Saragossa, 1990, p. 7-20.
- ARASA GIL, F., «Los miliarios de la *via Augusta* en el País Valenciano», *Simposio sobre la red viaria en la Hispania Romana*, Instituto Fernando el Católico, Saragossa, 1990, p. 21-33.
- , «El territori, vies i centuriacions», *Romans i Visigots a les terres valencianes*, SIP-Diputació de València, València, 2003, p. 151-160.
- ARASA, F. - ROSSELLÓ, V. M., *Les vies romanes del territori valencià*, Conselleria d'Obres Públiques, Urbanisme i Transport, col. «Els valencians i el territori», València, 1995.
- ARCE MARTÍNEZ, J., «El *cursum publicum* en la Hispania tardorromana», *Simposio sobre la red viaria en la Hispania Romana*, Instituto Fernando el Católico, Saragossa, 1990, p. 35-40.
- ARIAS BONET, G., *Repertorio de Caminos de la Hispania romana*, GAB, Màlaga, 1987.
- AZUAR RUÍZ, R., «La Rábida de Guardamar y el paleoambiente del Bajo Segura (Alicante) en el siglo x», *Boletín de Arqueología Medieval*, 5, p. 135-150, 1991, .
- BELTRÁN MARTÍNEZ, A., «La red viaria en la Hispania romana: Introducción», *Simposio sobre la red viaria en la Hispania Romana*, Instituto Fernando el Católico, Saragossa, 1990, p. 45-53.
- BLÁZQUEZ DELGADO-AGUILERA, A., «Nuevo estudio del Itinerario de Antonino», *Boletín de la Real Academia de la Historia*, XXI, Madrid, 1982, p. 54-128.
- BLÁZQUEZ, A. - BLÁZQUEZ, A., *Vías romanas de Sevilla a Córdoba por Antequera. De Córdoba a Cástulo por Epora. De Córdoba a Cástulo por el Carpio. De Fuente la Higuera a Cartagena y de Cartagena a Cástulo*, Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades, Madrid, 1923.
- BROTONS YAGÜE, F., «El anónimo de Ravenna y la trama viaria del Levante español. Ensayo de interpretación y restitución», *xxiii Congreso Nacional de Arqueología* [Elx,1994], vol. II, Elx, 1995, p. 69-76.
- BROTONS, F. *et al.*, «El tramo viario de Montealegre a Fuente la Higuera», *Vías romanas del Sureste*, Universidad de Murcia, Murcia, 1988, p. 75-83.
- BROTONS, F. - RAMALLO, S. F., «La red viaria romana en Murcia», *Los caminos de la Región de Murcia. Función histórica y rentabilidad socioeconómica*, CAM-Gobierno de Murcia, Murcia, 1989, p. 103-119.
- CARMONA GONZÁLEZ, A., «Las vías murcianas de comunicación en época árabe», *Los caminos de la Región de Murcia. Función histórica y rentabilidad socioeconómica*, CAM-Gobierno de Murcia, Murcia, 1989, p. 153-166.
- CASTAÑEDA ALCOVER, V. (ed.), *Relaciones geográficas, topográficas e históricas del Reino de València. Hechas en el siglo XVIII a ruego de Don Tomás López*.

- Las publica con notas, aumentos y comentarios Vicente Castañeda y Alcover*, Madrid, 1919, (ed. facsímil Conselleria de Cultura, València, 1998).
- CASTAÑO GARCIA, J., *Els germans Aurelià i Pere Ibarra. Cent anys en la vida cultural d'Elx (1834-1934)*, Universitat d'Alacant-Institut Municipal de Cultura, Alacant, 2002.
- CHACÓN JIMÉNEZ, F., *Múrcia en la centuria del quinientos*, Universidad de Murcia -Academia Alfonso X «el Sabio», Múrcia, 1979.
- CORTÉS LÓPEZ, M., *Diccionario geográfico-histórico de la España Antigua. Tarraconense, Bética y Lusitana, con la correspondencia de sus regiones, ciudades, montes, rios, caminos, puertos e islas conocidas en nuestros dias*, 3 vols., Imprenta Real, Madrid, 1836.
- CUNTZ, O., *Itineraria romana, volumen prius. Itineraria Antonini Augusti et Burdigalense*, B. G. Teubner, Stuttgart 1929.
- DAREMBERG, M. Ch. - SAGLIO, E., *Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines d'après les textes et les monuments. Tome premier, deuxième partie*, Librairie Hachette, Paris, 1908.
- DÍAZ CASSOU, P., *Ordenanzas y costumbres de la huerta de Murcia*, Madrid, 1889 (reed. Librerías París-Valencia, València, 1993).
- ESCOLANO ROCA, G., *Décadas de la Historia de la insigne y coronada ciudad y Reino de Valencia. Segunda Parte*, 1610 (edició de 1879, anotada i ampliada per Juan B. Perales), Terraza, Aliena y Cía, València-Madrid.
- ESPINOSA RUÍZ, A., *La investigació arqueològica a la Vila Joiosa*, Ajuntament de la Vila Joiosa, la Vila Joiosa, 1995.
- GARCÍA ANTÓN, J., «Las comunicaciones del interior con la costa, en el sureste peninsular. Unas sugerencias», *Vías romanas del Sureste*, Universidad de Murcia, Múrcia, 1988, p. 119-121.
- «Las rutas de Todmir», *Los caminos de la Región de Murcia. Función histórica y rentabilidad socioeconómica*, CAM-Gobierno de Murcia, Múrcia, 1989, p. 141-149.
- GARCÍA MORENO, L. A. (1987), «La arqueología y la historia militar visigoda en la Península Ibérica», *II Congreso de Arqueología Medieval Española*, vol. II, Madrid, 1987, p. 331-336.
- GONZÁLEZ BLANCO, A. (coord.), *Vías romanas del Sureste [Symposium sobre las vías romanas del Sureste]*, Murcia, 1986], Universidad de Murcia, Múrcia, 1988.
- (coord.), *Los caminos de la Región de Murcia. Función histórica y rentabilidad socioeconómica*, CAM-Gobierno de Murcia, Múrcia, 1989.
- GONZÁLEZ BLANCO, A. - AMANTE, M., «Las vías romanas en la Antigüedad Tardía», *Los caminos de la Región de Murcia. Función histórica y rentabilidad socioeconómica*, CAM-Gobierno de Murcia, Múrcia, 1989, p. 123-137.
- GOZÁLVIZ PÉREZ, V., «La centuriatio de Ilici», *Estudios sobre centuriaciones romanas en España*, Universidad Autónoma de Madrid, Madrid, 1974, p. 101-113.

- GROSSE, R., *Las fuentes de la época visigoda y bizantina*, Universitat de Barcelona, col. «Fontes Hispaniae Antiquae», (A. SCHULTEN - Ll. PERICOT), Barcelona, 1947.
- GURT, J. M. - DE LANUZA, A. - PALET, J. M., «Revisión del catastro romano de Ilici (Elche)», *Pyrenae*, 27, 1996, p. 215-226.
- GUTIÉRREZ LLORET, S., «De la *civitas* a la *madīna*: destrucción y formación de la ciudad en el sureste de Al-Andalus. El debate arqueológico», *IV Congreso de Arqueología Medieval Española* [Alacant, 1993], 1, Asociación Española de Arqueología Medieval-Diputació Provincial, Alacant, 1993, p. 13-35.
- «El origen de la huerta de Orihuela entre los siglos VII y XI. Una propuesta arqueológica sobre la explotación de las zonas húmedas del Bajo Segura», *Arbor*, CLI, 593, 1995, p. 65-93.
- *La Cora de Tudmir: de la antigüedad tardía al mundo islámico. Poblamiento y cultura material*, Institut de Cultura «Juan Gil-Albert», col. de la Casa Velázquez, Madrid-Alacant, 1996.
- «Ilici en la Antigüedad Tardía. La ciudad evanescente», *Iberia, Hispania, Spania. Una mirada desde Ilici*, CAM, Alacant, 2004, p. 95-110.
- IBARRA MANZONI, A., *Ilici, su situación y antigüedades. Ilustrada con 25 laminas, conteniendo la reproducción de 237 monumentos antiguos descubiertos casi en su totalidad, y dibujados por el mismo autor*, Antonio Reus, Alacant, 1879 (ed. facsímil, Institut d'Estudis Alacantins, Alacant, 1981).
- IBARRA RUÍZ, P., *Institución del riego de Elche y origen de sus aguas. Con exposición histórica de antecedentes para conocer el tandeo, reparto, regadores públicos o partidores y régimen que se observa en la administración y venta de esta agua*, Real Academia de Ciencias Morales y Políticas, Madrid, 1914.
- *Elche, materiales para su historia. Ensayo demostrativo de su antigüedad e importancia histórica*, Ruíz de Lara-Ajuntament d'Elx, Conca, 1926.
- LLOBREGAT CONESA, E. A., *Teodomiro de Oriola, su vida y su obra*, Caixa d'Estalvis Provincial d'Alacant, Alacant, 1973.
- «Relectura del Ravennate: dos calzadas, una mansión inexistente y otros datos de la geografía antigua del País Valenciano», *Lucentum*, II, p. 225-242, 1983.
- LORENZO DE SAN ROMÁN, R., *L'Alcúdia d'Elx a l'Antiguitat Tardana. Anàlisi Historiogràfica i Arqueològica de l'Ilici dels segles v-viii*, Universitat d'Alacant, 2002, e. p.
- MADOZ, Ibàñez, P., *Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de España y sus posesiones de Ultramar*, Madrid, 1848.
- MÁRQUEZ VILLORA, J. C., *Comercio romano en el Portus Ilicitanus. El abastecimiento exterior de productos alimentarios desde el s. I a. C. hasta el v d. C.*, Universitat d'Alacant-Institut de Cultura «Juan Gil-Albert», Alacant, 1999.
- MÉNDEZ ORTIZ, R. (1988), «El tránsito a la dominación bizantina en Cartagena: Las producciones cerámicas de la Plaza de los Tres Reyes», *Arte y Poblamiento en el SE peninsular durante los últimos siglos de civilización romana: Rafael Méndez Ortiz in memoriam. Antigüedad y Cristianismo, Monografías*

- históricas sobre la Antigüedad Tardía*, v, Universidad de Murcia, Murcia, p. 31-163.
- MOLINA LÓPEZ, E., «La Cora de Tudmir según al-Údrí (s. xi). Aportaciones al estudio geográfico-descriptivo del SE. Peninsular», *Cuadernos de Historia del Islam*, IV, Granada, 1972.
- MOLINA, A. - SELVA, A., «Los caminos murcianos en los siglos XIII-XVI», *Los caminos de la Región de Murcia. Función histórica y rentabilidad socioeconómica*, CAM-Gobierno de Murcia, Murcia, 1989, p. 169-178.
- MORATALLA JÁVEGA, J., «Restos de catastros romanos en el Medio Vinalopó y unos apuntes sobre Aspis», *Alquibla*, 7, 2001, p. 551-579.
- MOROTE BARBERÁ, J. G., «El trazado de la Vía Augusta desde Tarracone a Carthagine Spartaria. Una aproximación a su estudio», *Saguntum*, 14, 1979, p. 139-164.
- OLCINA DOMÈNECH, M., «El Tossal de Manises en época romana», *Historia de Alicante*, vol. I, Ajuntament d'Alacant, Alacant, 1990, p. 149-188.
- OLCINA, M. - RAMÓN, J., «Las cerámicas africanas de Lucentum (Tossal de Manises, Alicante): Los fondos antiguos del Museo Arqueológico Provincial y consideraciones en torno a la decadencia de la ciudad romana», *Scripta in Honorem Enrique A. Llobregat Conesa*, Institut de Cultura «Juan Gil-Albert», Alacant, 2000, p. 391-431.
- PÉREZ BALLESTER, J. - BERROCAL, M. C., «Las aportaciones y revisión de las investigaciones de don Gratiniano Baches en la comarca del Pilar de la Horadada», *Vías romanas del Sureste*, Universidad de Murcia, Murcia, 1988, p. 101-106.
- PINDER, M. - PARTHEY, G. (eds.), *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica*, Berlín, 1860.
- POVEDA NAVARRO, A., «Trasformación y romanización del hábitat ibérico contestano de las cuencas alta y media del Vinalopó (Provincia de Alicante). Del final de la República al Alto Imperio», *Alebus*, I, 1991, p. 65-78.
- RABAL SAURA, G., «La vía romana de Cartagena a Alcantarilla, por el Puerto de la Cadena», *Vías romanas del Sureste*, Universidad de Murcia, Murcia, 1988, p. 49-51.
- RAMALLO ASENSIO, S. F., «Aproximación al urbanismo de Carthago Nova entre los siglos IV-VII d. C.», *Spania. Estudis d'Antiguitat Tardana oferts en homenatge al professor Pere de Palol i Salellas*, PAM, Barcelona, 1996, p. 201-208.
- RAMALLO, S. F. - RUÍZ VALDERAS, E., «Cartagena en la arqueología bizantina en Hispania: estado de la cuestión», *v Reunión d'Arqueologia Paleocristiana Hispànica* [Cartagena, 1998], Barcelona, 2000, p. 305-322.
- RAMOS FERNÁNDEZ, R., *La ciudad romana de Illici*, Institut d'Estudis Alacantins, Alacant, 1975.
- RAMOS FOLQUÉS, A., «Mapa arqueológico del término municipal de Elche», *Archivo Español de Arqueología*, LXXXVIII, (1953), p. 325-355.
- REYNOLDS, P., «Cerámica tardorromana modelada a mano de carácter local, regional y de importación en la provincia de Alicante», *Lucentum*, IV, 1985, p. 245-268.

- *Settlement and pottery in the Vinalopó Valley (Alicante, Spain), a. d. 400-700*, British Archaeological Reports Internacional Series, «Tempvs Reparatvm», Oxford, 1993.
- ROLDÁN HERVÁS, J. M., «Sobre los acusativos con “ad” en el Itinerario de Antonino», *Zephyrus*, xvii, (1966), p. 109-120.
- *Itineraria Hispana. Fuentes antiguas para el estudio de las vías romanas en la Península Ibérica*, Anejos de *Hispania Antiqua*, Valladolid, 1975.
- RONDA, A. - SALA, F., «El asentamiento tardorromano del barrio de Benalúa (Alicante): las actuaciones arqueológicas de 1989», *Scripta in Honorem Enrique A. Llobregat Conesa*, Institut de Cultura «Juan Gil-Albert», Alacant, 2000, p. 443-458.
- ROSSELLÓ VERGER, V. M., «Les vies romanes al País Valencià. Il·lusions i certeses», *Serie Trabajos Varios del SIP*, 89, 1992, p. 619-637.
- ROSSER LIMAÑA, P., «Nuevas aportaciones a la problemática de la antigüedad tardía en Alicante», *LQNT*, 2, 1994, p. 69-110.
- RUÍZ VALDERAS, E. *et al.*, «Transformaciones urbanísticas de Cartago Nova (siglos III-XIII)», *IV Congreso de Arqueología Medieval Española* [Alacant, 1993], vol. II, Asociación Española de Arqueología Medieval-Diputació Provincial, Alacant, 1994, p. 59-65.
- SCHNETZ, J., *Itineraria Romana, Volumern alterum. Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica*, B. G. Teubner, Stuttgart, 1940.
- SCHULTEN, A., *Fontes Hispaniae antiquae. Estrabón, Geografía de Iberia*, vol. VI, Librería Bosch, Barcelona, 1952.
- SILLIÈRES, P., «Une grande route romaine meneant à Carthagène: la voie Saltigis-Carthago Nova», *Madriider Mittheilungen*, xxiii, 1982, p. 247-257.
- «Les milliaires du Sud de la Péninsule Ibérique», *Epigraphie Ibérique*, París, 1984, p. 270-281.
- *Les voies de communication de l'Hispanie méridionale*, Publications du Centre Pierre Paris, 1990, París.
- VILLUGA, P. J., *Repertorio de todos los caminos de España*, Pedro de Castro, Medina del Campo-Madrid, 1546 (ed. facsímil Fundació Conde de Barcelona, 2001).
- VIVES, J. - MARÍN, T. - MARTÍNEZ DÍEZ, G., *Concilios visigóticos e hispano-romanos*, CSIC, Barcelona-Madrid, 1963.
- YELO TEMPLADO, A., «Cieza, un importante enclave viario», *Vías romanas del Sureste*, Universidad de Murcia, Múrcia, 1988, p. 65-66.